

Az európai soknemzetiségű szocialista föderációk összeomlása és politikai földrajzi következményei, 1991-1995

Hajdú Zoltán

1. Bevezetés

A nemzetközi hatalmi viszonyok és intézményesült rendszerek alapvető átrendeződései történetileg szinte mindenkor együtt jártak a szereplők (nagyhatalmi, középhatalmi, kisállami) helyzetének számottevő változásaival, több esetben megszűnésével. Elég, ha csak az I. és a II. világháború utáni alapvető világhatalmi, és európai változások államföldrajzi, területi átstrukturálódási következményeire gondolunk.

A kétpólusú világ sokat emlegetett „befagyott állapot” csak viszonylagos volt, hiszen 1945 és 1990 között – különösen a gyarmati rendszer felszámolása következtében – új államok tucatjai jöttek létre, illetve egyes esetekben sajátos körülmények között tűntek el.

A szocialista társadalmi, gazdasági, politikai rendszert és a szocialista világrendszert a nyugati társadalom- és politikatudományban, valamint a politikai gyakorlatban is életképtelennek tekintették, ennek ellenére szinte minden szereplőt meglepett a kétpólusú világ egyik superhatalmának összeomlása, annak relatíve békés módja, s az új hatalmi szituációban az új államok széles körének önállóvá válása.

Közép- és Kelet-Európa átalakulási, rendszerváltási, államosodási folyamatainak meghatározó eleme a Szovjetunióban végbemenő átalakulás volt. A soknemzetiségű Szovjetunió – saját történeti hagyományaihoz képest mintegy meglepő módon – békés összeomlása, Csehszlovákia két államra történő szétválása „bársonyos” volt, Jugoszlávia szétesése rendkívül véres polgárháború keretei között ment végbe. Mindegyik államszétesés lényegében egyedi folyamatok között ment végbe, ugyanakkor az általánosságok szintjén meghordozott közös sajátosságokat is. A közös elemekre érdemes tekintettel lenni az elemzés során.

Mind a mai napig kérdés az, hogy miért omlott össze a Szovjetunió, mely nem szenvedett katonai vereséget (bár az afganisztáni kaland megtépázta a Szovjet Hadsereg tekintélyét). Belső polgárháború nem tört ki (bár kialakultak polgárháborús gócpontok a Kaukázus térségében), a szatellit államok széles körben nem lázadtak fel ellene, bár több megszállt országban (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) egyértelműen szovjetellenes tendenciák bontakoztak ki, a gazdaságban súlyos gondok alakultak ki, de ezek nem érték el a robbanás szintjét.

Ugyanígy kérdéseket vet fel a délszlávok közös államának a felszámolása, s különösen annak rendkívül véres jellege. Csehszlovákia megszűnése egyfajta parlamenti alku keretében történt, nem került sor a társadalmak részéről a szétválás tömeges követelésére. A folyamatok közös eredménye, hogy a soknemzetiségű, alapvetően szláv többségű és dominanciájú föderatív államok megszűntek a rendszerváltások és átrendeződések folyamatában. Feltehető az a kérdés is, hogy a különböző szláv népek miért nem tudtak egy állam keretei között élni sem egymással, sem pedig más etnikumokkal.

Az elemzés során egyszerre kell tekintettel lennünk az alkotmányos berendezkedés változásaira, a soknemzetiségű országok belső nemzetiségi konfliktusaira, a gazdaság szétzilálódására, a piaci viszonyok tömeges megjelenésére, az erőszakszervezetek szerepére, a társadalom meghatározó viszonyulásaira. Ezek a tényezők eltérő kombinációkban jelenhettek

meg időnként egy-egy országon belül is, s az országok között pedig természetes volt az eltérésük.

Magyarországot elemi módon érintette az átalakulás, hiszen szomszédai környezete alapvetően megváltozott. Délen megháromszorozódott a „szomszédok száma”.

2. Az összeomláshoz vezető utak közös elemei

A szocialista föderatív államok elsődleges és döntő tartalmi meghatározottsága az volt, hogy a szocialista társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedés politikai-hatalmi szervezeteként, a kommunista pártok egyeduralma alatt, mintegy felülről jöttek létre. Ezen belül, illetve e mellett a többnemzetiségű szocialista országok elsősorban „a nemzetiségi kérdés békés, lenini megoldása” érdekében alakították ki a föderatív államszerkezetet. A föderatív struktúrák így lényegében társadalompolitikai megfontolásokból felülről épültek ki, nem mindenkor voltak természetes történeti alapjaik, területi meghatározottságaik.

A Szovjetunió valójában egy centralizált föderáció volt lényegében létrejöttétől kezdve. Az 1936-os alkotmány (s vele párhuzamosan minden tagköztársaság alkotmánya is) rögzítette, hogy a Szovjetunió demokratikus föderáció, amelybe be lehet lépni (Bulgária többször kísérletet is tett erre 1945 után), s ki is lehet lépni. A kilépés alkotmányos tételének nem volt meg a tényleges jogi szabályozása, nevezetesen, hogyan indulhat el a kilépés, kinek mi a szerepe a folyamatokban, ki miről dönt, stb.

Jugoszlávia a II. világháború tapasztalatai alapján vált föderatív berendezkedésű országgá. Az alkotmányos konstrukciók többször módosultak, 1974-ben lényegében már a konföderáció irányába indult el az alkotmányos struktúra. Ha nem is szovjet módon, de Jugoszláviában is meghatározó szerepet játszott a Jugoszláv Kommunista Szövetsége. Tito elnök körül szinte sztálini jellegű személyi kultusz épült ki, bár maga Tito többször kifogásolta ezt.

Csehszlovákia az 1968-as megszállás, politikai és államválság után 1969-től vált föderatív berendezkedésű országgá. A Cseh és Szlovák Szocialista Köztársaság területi konfigurációjában jól elkülönült egymástól, ezzel mintegy megteremtve a későbbi önállósodás feltételeit is.

Mindegyik szocialista föderáció sajátossága a pártállami meghatározottság volt. A kommunista pártok vezető szerepe megjelent az alkotmányokban (a szovjet alkotmány legendás 6.§-a biztosította a párt mindenre kiterjedő vezető szerepét). Az igazi gondot mégis az jelentette, hogy a három állam a gyakorlatban csak részben működött saját írott alkotmánya szerint, a pártok gyakran fölül helyezték magukat az írott alkotmányokon. (Nem érvényesültek az alkotmányokban egyébként tételesen szereplő emberi jogok.)

A gazdasági folyamatok esetében inkább az általánosságok szintjén jelentek meg a hasonlóságok (ezek a szocialista berendezkedés következményei), a tényleges állapotokban a különbségek számottevőek voltak. A Szovjetunióban az 1980-as évek második felében a belső gazdasági kapcsolatok meglazulása, majd szétesése, az áruhiány fokozódása, a jegyrendszer bevezetése a húsrá, cukorra s néhány más alapvető élelmiszerre jelezte, hogy alapvető gondok vannak a gazdaságban is. Külső eladósodás felgyorsult, az államadósság az összeomlás előtt 120 milliárd USA dollárra nőtt. Az ország természeti erőforrásaihoz képest ez nem volt óriási összeg, de a folyó termeléshez és adott gazdasági helyzethez képest igen.

Jugoszlávia esetében a vágató infláció zilálta szét a gazdaságot, a lakosság körében a német márka vált belső fizetési és felhalmozási eszközzé. Az államadósság az összeomlás előtt 20 milliárd USA dollárt tett ki, ami az ország adott helyzetében súlyos teher volt, de az ország egészét, nemzetközi pénzügyi kapcsolatait tekintve közép távon kezelhetőnek tűnt.

Csehszlovákia gazdasága szerkezeti nehézségekkel küzdött, ugyanakkor az 1968-as események, a konzervatív kommunista gyakorlat miatt a legkevésbé eladósodott országnak

számított. Egyrészt kiszorult a nemzetközi pénzpiacokról, másrészt a pártvezetés sem a gazdasági növekedést, sem pedig a lakosság életszínvonalának emelését nem volt hajlandó külföldi hitelekkel finanszírozni.

Külön kérdés volt az átalakulás időszakában az erőszakos szervezetek viszonyulása a folyamatokhoz. Mindhárom országban „osztott” erőszakos szervezeti rendszer jött létre. A rendőrség mellett a különböző milíciák, a Szovjetunióban a KGB, a hadsereg jelentette a hatalom bázisát. A rendőrség mindvégig végrehajtója maradt a politikai döntéseknek, még Csehszlovákiában is, az utolsó napig. A hadsereg alig mozdult meg a Szovjetunióban az 1991. augusztusi puccskíséret során, holott a honvédelmi miniszter a puccsisták között volt. A csehszlovák hadsereg a laktanyákból szemlélte az eseményeket. A legmélyebben a Jugoszláv Néphadsereg (JNA) „keveredett bele” a politikai folyamatokba, s vált a föderáció és az elszakadók közötti küzdelem véres szereplőjévé.

A soknemzetiségű társadalmakban a társadalom alsó szintjén az együttélés és a konfliktus egyaránt jelen volt, ugyanakkor a meghatározó folyamatok a lakosság széleskörű részvétele nélkül zajlottak le. Még Jugoszláviában is a „bürokratikus és új középosztály” vált a folyamatok szervezőjévé és irányítójává.

2.1 A pártok és az állam válságának sajátosságai

Az átalakulás, a rendszerváltás, majd a társadalmi, gazdasági, politikai küzdelmek kiéleződése, s végül a társadalom politikai szervezete a föderatív állam összeomlása nem vezethető vissza egyetlen tényezőre sem. A három országban a folyamatok időben részben egybeestek, mintegy erősítették egymást, ugyanakkor voltak számottevő átalakulási-fejlődési különbségek is.

A pártok és az államok válsága nem egyik napról a másikra alakult ki, de voltak közös jegyei és összetevői a folyamatoknak:

- A Szovjetunióban az SZKP folyamatos dilemmában volt a sztálinizmus és a desztalinizáció között, melyet világosan és egyértelműen az 1980-as évek közepéig képtelen volt eldönteni.

A Szovjetunió alkotmányosan és de jure föderáció, valóban és ténylegesen, de facto unitárius államként működött, s ezt az SZKP alkotmányos pozíciója és az erőszakos szervezetek hatalma biztosította. Valójában a pártnak volt állama (pártállam), s minden lényegi kérdésben először a párt döntések születtek meg.

A pártvezetésen belül kialakult a gerontokrácia, melyben a politikai elit legfelsőbb, idős rétege már alig volt képes követni a világ változásának folyamatait.

Az összeomlás előtti 19 milliót meghaladó párttagság csak részben prezentálta a szovjet társadalom bonyolult struktúráit. Ugyanakkor egyre inkább a területi-köztársasági érdekek egyik lényegi megjelenítőjévé vált.

Brezsnyev 1982-es halálától kezdve – a pangás évei után - a legfelsőbb vezetésben a bizonytalanság lett úrrá. Megválasztott utódja Andropov felmérte a Szovjetunió helyzetét (a KGB elnöke székéből erre minden tekintetben volt lehetősége), s azt válságosnak találta. Úgy vélte, hogy csak lényegi reformokkal lehet úrrá lenni a válságon. A válság egyik elemeként fogalmazta meg az SZKP válságát, erkölcsi züllését, a korrupciót, az alkoholizmus, a munkához való viszony alapvető leromlását. Úgy találta, hogy a 19 millió fős párttagság nem igazán képez valamilyen minőségi többletet a Szovjetunió összlakosságán belül, illetve ahhoz képest. 1984-ben bekövetkezett halála után Konsztantin Csernyenkó lett az utód, aki mindössze 13 hónapig állt az SZKP élén.

1985. márciusában Mihail Gorbacsovot választották meg az SZKP főtitkárává. Gorbacsov 1985-86-tól kezdve egyfajta szerkezeti reformprogramot indított el a párt modernizálására, az ország, a társadalom átalakítása, versenyképesebbé tételére.

- Csehszlovákiában 1968 után szinte mindenre kiterjedően befagytak a belpolitikai viszonyok.

A mintegy 1,5 millió fős párttagság elszigetelődött a társadalomtól és a valós társadalmi folyamatoktól. A párttagok társadalmi megítélése 1968 után a társadalom széles körében negatívvá vált.

Az ország nemzetközi kapcsolataiban a perifériára szorult 1968 után. Sokszínű kapcsolatokkal csak a volt szocialista országokkal, valamint a fejlődő országok egy részével épített ki.

A szűk körű, de magas intellektusú ellenzéki politizálás folyamatosan jelen volt az országban, különösen a cseh területeken.

A konzervatív pártvezetés igazán Gorbacsov megválasztása és a reformok megkezdésekor előbb zavarba jött, majd görcsös, de felszínes reformokba kezdett, melyeknek már nem volt hitelük. A politikai elit tevékenysége sok tekintetben görcössé vált. Merev struktúrák épültek ki, amelyek nehezen voltak módosíthatók. A törés szinte programozott volt.

- Jugoszláviában Tito 1980. májusában bekövetkezett halála után alapvetően új helyzet jött létre, melynek meghatározó eleme a bizonytalanság, a kollektív államfői testületen belül pedig a „körkörös bizalmatlanság, majd félelem” volt a meghatározó. A központi és a tagállami viszonyok bonyolultabbá váltak. A régi-új gárda felismerte a maga számára megjelenő politikai lehetőségeket, s folyamatosan „nemzeti irányba” tolódott el a belpolitikai folyamat egésze.

Az 1,9 milliós párttagság jelen volt az ország minden struktúrájában. Különösen meghatározó szereppel bírt az erőszakszervezetekben. Ugyanakkor a taglétszám felduzzadása magával hozta annak sokszínű tagolódását is.

A tagállamok egy részében nemzeti, Koszovó tartományban erős albán nemzetiségi mozgalmak bontakoztak ki. A központi hatalom és a tagállami elitek folyamatos alkukhelyzetben voltak.

3. Válság-folyamatok és töréspontok

A történeti folyamatosságban sajátos töréspontok jelentek meg az egyes országokban ezek mintegy erősítették egymást. Különösen 1985-86-tól, a gorbacsovi reformtörekvések beindulásától beszélhetünk arról hogy Gorbacsov politikája mindenki számára valamilyen viszonyulási kényszert jelentett.

3.1 A Szovjetunió

Az 1980-as évek végére a korábban mindenható SZKP szinte minden tekintetben válságba került, mint hatalmi központ. A párton és az államszervezeten belüli korrupció hatalmas méreteket öltött, s érintve voltak benne a központi szervek, valamint a tagköztársasági párt- és állami elitek. Több tagállami párt első titkárt váltottak le a korrupció miatt 1986-tól. Az 1988. évi párton belüli választások során valamivel több mint 89 ezer különböző szintű pártvezetőt cseréltek le. Ez alapvetően megteremtette volna az SZKP megváltozásának a lehetőségét is, de nem ez történt. A tagállamok kommunista pártjaiban, s a gazdaságban és a társadalomban nem várt folyamatok indultak el.

A nyitás és átépítés időszakában nem lehetett az erőszakot a korábbi módon és mértékben alkalmazni, s az új viszonyokra sem központi, sem tagállami, sem pedig területi és helyi szinten nem talált új megoldásokat. A pártbürokrácia minden szinten maga is érdekeltté vált az átalakításokban, akár az állam összeomlása révén is.

Az 1980-as évek közepétől egyre gyakoribbá váltak az ellenzéki megmozdulások a különböző köztársaságokban, melyek egyértelműen egyszerre jelezték a nemzetiségi viszonyok kiéleződését, a nemzeti-elszakadási mozgalmak felszínre kerültek. A Kaukázusban

és a Baltikumban, valamint Közép-Ázsia köztársaságaiban hasonló célú és tartalmú, de módszereiben részben különböző törekvések bontakoztak ki.

1985 márciusától, Gorbacsov főtítkárrá választásától, egyre nyíltabban több részre hasadt belső érdekrendszerében az SZKP. Nem egyszerűen a reformerek – konzervatívok, leninisták – sztálinisták, modernizálók – tradicionalisták stb. képezték a megosztottságot, hanem mindkét nagy blokkban többféle törekvés is kibontakozott.

Az 1986. februári XXVII. pártkongresszuson meghirdetett reform három célkitűzése-jelszava (peresztrojka, glasznoszty, uszkorenyije) közül csak az első kettő kapott igazán nagy nyilvánosságot. A meghirdetett demokratizálás és nyilvánosság lehetővé tette a korábban tabunak számító kérdések felvetését, a párton belüli és kívüli elképzelések nyilvános megjelenítését.

1986-ban a párt tagjainak létszáma meghaladta a 19 milliót, valamivel kevesebb volt mint az ország felnőtt lakosságának 10%-a. Oroszországot leszámítva – ott félve a kettős hatalomtól nem – 1990-ig minden tagköztársaságban működött a köztársasági Kommunista Párt. Az egyes köztársaságok között számottevő különbségek voltak a tagok népességhez viszonyított arányában. A legalacsonyabb aránnyal az ázsiai köztársaságokban lehetett találkozni.

Borisz Jelcin ugyanúgy 1985-ben került be a politikai vezetés magasabb körébe (a Központi Bizottság tagja lett), mint Gorbacsov, de a pályája és a Gorbacsovhoz fűződő viszonya meglehetősen ellentmondásosan alakult a párton belül. 1985 decemberében már a moszkvai pártbizottság első titkára, 1986-ban a Politikai Bizottság póttagja, 1987 novemberében viszont már „lefokozták”, mert nyíltan kritizálta a párton belül Gorbacsovot és vezető társasait.

A Szovjetunióban 1989. márciusában tartottak először olyan választást, melyen több jelölt indulhatott egy-egy mandátumért. Május végén megalakult a Népi Küldöttek Kongresszusa, s létrejött az első csoportosulás, mely önmagát „régiónközi képviselőcsoportként” határozta meg. A csoport bírálta Gorbacsov reformjainak tartalmát és lassúságát, a piacgazdaság gyors bevezetését szorgalmazták. Ennek egyik meghatározó alakja Borisz Jelcin lett. 1990. május 29-től a Népi Küldöttek Kongresszusának elnökeként tért vissza a nagypolitika első vonalába. 1990. július 12-én, az SZKP XXVIII. kongresszusán látványosan kilépett a pártból. 1991. június 12-én orosz elnökké választották tiszta körülmények között. 1991. augusztusában meghatározó szerepe volt a konzervatív puccskíséret leverésében. 1991. november 6-án Oroszország területén betiltotta mind az SZKP, mind pedig az Orosz Kommunista Párt működését, vagyonukat pedig államosította.

A Gorbacsov – Jelcin, az Oroszország – Szovjetunió vita, verseny majd küzdelem 1990-1991-ben a központ területén kérdőjelezte meg a fennálló berendezkedés szinte minden elemét.

Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás szerint a Szovjetunió (285,7 millió fő) szláv többségű (a szlávok tették ki a lakosság 69,8%-át) állam maradt. A szláv lakosság (orosz - 50,8%, ukrán 15,5%, belorusz 3,5%) jelentős részben területileg egybefüggő területen élt, de egyben ők képezték az ország legmobilabb tömegét is. A nemzetiségi arányok (s a vallásiak is) fokozatosan és egyben gyorsuló ütemben tolódtak el az ázsiai tagállamok őshonos népessége, s egyben a muzulmánok javára.

1986. decemberében törtek a nagy nyilvánosság előtt is a felszínre az éles nemzetiségi ellentétek. Kazahsztánban – némileg manipuláltan – Gjinmuhamed Kunajev, a Kazah Kommunista Párt első titkárának leváltása miatt robbantak ki Alma Atában és az ország más nagyobb városaiban.

1988. februárjától lényegében háború tört ki Hegyi-Karabahban, az örmények lakta azerbajdzsáni enklávéban Örményország és Azerbajdzsán között.

1988. januárjától szinte permanens feszültségek jelentkeztek a Baltikumban, itt mindenk előtt az ott élő oroszokkal szemben. A köztársaságok a saját nyelvet visszahelyezték államnyelvi jogaiba, elsőbbséget biztosítottak számukra az oroszal szemben, s megindult az orosz lakosság életkörülményeinek kezdetben rejtett, majd szinte nyílt korlátozása.

1989. április 9-én Tbilisziben a szovjet hatalom katonai erővel verte le a grúzok, majd a grúz asszonyok függetlenséget követelő tüntetését, (melyet a tanulmány szerzője a szállodai szobája ablakából követhetett nyomon).

Júniusban a Fergánai-medence üzbégi és török lakossága között tört ki véres konfliktus, melyes a szovjet erők csak nagy nehezen tudtak lecsillapítani (felszámolni nem is tudták).

Az etnikai konfliktusok (mind az egymás közötti, mind pedig az oroszokkal szembeniek) a nagypolitika szintjén is megjelentek, s erőteljesen befolyásoltak a szovjetből, internacionalistából nacionalistává váló központi és területi párt- és állami elitek mozgásait.

Gorbacsov 1989. januárjától egyre egyértelműbb törekvéseket fogalmazott meg a pártállami struktúrák módosítását, majd lebontását illetően. Ennek keretében jött létre az államelnöki funkció, s hozta létre új törvényhozó fórumként a Népi Küldöttek Kongresszusát (Duma). A Duma 1990. március 15-én megválasztotta a Szovjetunió első új, erős végrehajtói hatalommal rendelkező elnökévé, igaz, hogy egyedüli indulóként csak a képviselők 59%-ának a szavazatát kapta meg, amely komoly figyelmeztetés volt a tekintetben, hogy támogatása korlátozott az új törvényhozó testületben. Az új elnöki rendszer keretei között leértékelődött az SZKP szerveinek a befolyása, megnőtt az állami politikai elité.

A nemzetiségi konfliktusok tömegesedése a Kaukázusban, a Baltikumban, s részben a sivatagi tagköztársaságok területén is. 1988. novemberében az észtek kinyilvánították szuverenitásukat a Szovjetunió belül (mely véglegesen 1991. május 8-án vált valóra lényegében már a Szovjetunió kívül). Litvánia 1989. májusában deklarálta szuverenitását a Szovjetunió belül (mely 1990. március 11-én valósult meg, lényegében a Szovjetunió kívül), s Lettország pedig 1989. júliusában monda ki függetlenségét (mely 1991. augusztus 21-én teljesült teljes körűen). Ezekkel a lépésekkel a balti köztársaságok és a központi hatalom viszonya erősen kiéleződött. 1990 januárjától szinte minden területen megjelentek valamilyen mértékben és formában a nemzetiségi összeütközések. Egyértelművé vált, hogy a társadalom többsége a nemzeti identitásban, s nem a „szovjet” politikai nemzetben képzelel el saját jövőjét.

1989. decemberében a Litván Kommunista Párt deklarálta függetlenségét az SZKP-tól, s a továbbiakban nemzeti pártként kívánt működni.

1990-ben az Oroszországi Kommunista Párt Borisz Jelcin vezetésével jött létre, majd lényegében kivált az SZKP-ból, s Oroszországot önálló hatalmi tényezővé kezdte formálni. Két hatalmi centrum jött létre Moszkvában a korábbi szovjet, s az új orosz. A kettő versenye sok szempontból meghatározóvá vált a gyorsuló események sodrában.

Az 1990. júliusában megtartott XXVIII. (utolsó pártkongresszus) megteremtette az új szövetségi alapszerződés (alkotmány) kidolgozásának politikai lehetőségét. Az elkészült tervezet szerint az új államközösség neve Szovjet Szuverén Köztársaságok Szövetsége (majd az 1991 januárjában megindult viták hatására Szuverén Államok Szövetsége) lett volna. (A vitában nem volt hajlandó részt venni Észtország, Grúzia, Lettország, Litvánia, Moldávia, Örményország).

Ekkor különösen Litvániában éleződtek ki a nyugaton is árgus szemekkel figyelt feszültségek. Mihail Gorbacsov elnök részben a litvániai folyamatokra való tekintettel kezdeményezte a Szovjetunióból való kiválás folyamatának részletes törvényi szabályozását. A törvény tervezete elkészült, a tagállami ellenzék a „ki nem léphetőség törvénye”-ként értékelte a tervezetet.

1990. júniusában a Deklaráció az Orosz Szocialista Szövetségi Köztársaság függetlenségéről még úgy fogalmazott, hogy az átalakuló Oroszország a Szovjetunió tagja kíván maradni, de követeli annak megújítását.

1990. júliusában Ukrajna elfogadta Ukrajna Állami Függetlenségének Deklarációját, amely kimondta az ország függetlenségét, az ukrán törvények felsőbbbbségét a szövetségiakkal szemben, saját erőszakos szervezetek létrehozását, az önálló külpolitika megteremtését.

1991. január elején Lettorszáiban éleződött ki a helyzet. A Lettország függetlenségét kikiáltó kormánnyal szemben ellenkormány alakult, a szovjet különleges alakulatok középületeket foglaltak el, de a belső puccskísérlet végül is elbukott.

Január 12-13 között Litvániában, Vilniusban került sor összetűzésekre a szovjet erők és a helyi polgárok között. Gorbacsov a kemény nyugati tiltakozások hatására visszavonta a katonákat a litván TV-től és Parlamenttől.

1991. március 17-én népszavazást tartottak arról, hogy megmaradjon-e a Szovjetunió: „Szükségesnek tartja-e a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének, mint az egyenjogú szuverén köztársaságok megújított föderációjának megőrzését, ahol teljes mértékben garantálva lesznek bármilyen nemzetiségű ember jogai és szabadsága?”

A 15 tagköztársaság közül hat (Litvánia, Lettország, Észtország, Grúzia – leszámítva a tőle lényegében már ekkor külön élő Abháziát, Dél-Oszétiát -, Örményország, Moldova) elutasította a referendum megszervezését, illetve az azon való részvételt.

A referendumon a szavazati joggal rendelkező 185 millió állampolgár 80,3%-ka vett részt (tehát formálisan nagyon magas volt a részvételi arány). A távol maradók száma 37 millió fő volt. A Szovjetunió megőrzése mellett 113 512 812-en szavaztak (76% %), míg eltörlése mellett 32 303 977-en. A „mellette” szavazatok döntő többségét Oroszország területén adták le, míg az „ellene” a többi területen született. Így valójában a „metropólia” szavazatai döntötték el a végeredményt. „Oroszország Anyácska” lakói szerették volna leginkább egyben tartani a Szovjetuniót. Az ellene és a nem szavazók száma megközelítette a 70 millió főt. Az ellenzők ezt úgy értékelték, hogy nem is igazán magas a támogatás aránya.

1991. március 31-én a szavazásra jogosult grúz lakosság 95%-ka a Szovjetunióból való kilépés mellett szavaz. (Ezen a népszavazáson nem vett részt Abházia és Dél-Oszétia). A referendumot követően a parlament helyreállította Grúzia teljes függetlenségét.

1991. április 23-án került aláírásra az új szövetségi szerződés Novo Ogarjovóban. A szerződés szerint a Szuverén Államok Szövetsége de facto konföderációvá alakult volna át. Az államfő személye, a külpolitika és a honvédelem maradt volna teljesen közös és a központ által irányított ügy. A többi területen a tagállamok teljesen önállóvá váltak volna.

Gorbacsov végül is nem élt a referendum által kínált (bár sokak által valójában nem nyújtott) jogi felhatalmazás lehetőségeinek akár erőszakos kiaknázásával. Lényegében tőle függetlenül fejlődtek a folyamatok 1991. augusztusi „belső hatalmi puccsig”.

A Novo Ogarjovóban aláírt új szövetségi szerződés a tagállamok ratifikációja után augusztus 20-án lépett volna életbe. A kilenc aláíró félből nyolc ratifikálta, Ukrajnában nem történt meg a megállapodás ratifikációja.

1991. június 12-én Borisz Jelcin megnyerte az orosz elnökválasztást, ezzel egyértelműen egy új hatalmi központ alakult ki Oroszország és a Szovjetunió viszonylatában.

Sokan vélik úgy, hogy az 1990-1991-es folyamatok meghatározó tartalma nem a nép „lázadása”, hanem a politikai eliten, a pártbürokrácián belüli, tagjai közötti összeütközések eredményeként mentek végbe. A folyamatokat az elit irányította mindvégig a maga érdekeinek megfelelően, s abból valójában a bürokratikus (párt- és állami) osztály jött ki a leginkább nyertes. Olyan vagyontöredékeket halmozhattak fel az átalakítás – átalakulás időszakában, melyre a szovjet viszonyok között nem gondolhattak.

Augusztus 19-én Moszkvában Gennagyij Janajev a Legfelsőbb Tanács alelnöke és a hatalom konzervatív körei „alkotmányos puccskísérletet”, más megfogalmazásban „pancser

puccsott” hajtanak végre Gorbacsov eltávolítása és a Szovjetunió együtt tartása érdekében. A Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága (GKCSP) szükségállapotot hirdetett, de annak betartására nem állt rendelkezésére megfelelő erő. Sem a KGB, sem pedig a Szovjet Hadsereg nem állt egységesen a puccs vezetői mögé. A puccs alapvetően Borisz Jelcin orosz elnök fellépése következtében megbukott három nap alatt.

A puccskísérlet leverése után felgyorsult a Szovjetunió bomlása. Most már nem csak a szuverenitás helyreállításáról volt szó, hanem arról, hogy a tagköztársaságok nagyobb része 1991 augusztus és szeptember között kimondta (Azerbajdzsán – augusztus 30., Belorusszia – augusztus 25., Kirgizisztán – augusztus 31., Lettország – augusztus 21., Moldávia augusztus 27., Örményország augusztus 23., Ukrajna – augusztus 24.) tényleges elszakadásukat a Szovjetuniótól.

1991. augusztus 21-re kiürült az SZKP. Gorbacsov lemondott a főtitkári tisztségről, s javasolta a Központi Bizottság felosztatását. A párt felosztatása után számára lényegében csak az erőszakszervezetek maradtak (legalább is részben) az ország egyben tartására, a hatalmi célok és szándékok közvetítésére.

Jelcin augusztus 26-án betiltotta az SZKP működését Oroszország területén. Augusztus 29-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa felfüggesztette az SZKP működését, ami lényegében azonos volt a betiltással és a felszámolással.

Szeptember 6-án a szovjet vezetés alapvető döntést hozott, elismerte a három balti állam teljes függetlenségét. Megindultak a tárgyalások a közös ügyek rendezéséről.

Október 15-én a Lett Legfelsőbb Tanács olyan új állampolgársági törvényt fogadott el, melynek révén lényegében hontalanná és szavazati joggal nem rendelkezővé nyilvánították az ország népességének 25%-kát kitevő orosz nemzetiségű lakosságot. November 6-án az észtek fogadtak el hasonló állampolgársági törvényt, azzal a különbséggel, hogy ők az ország lakosságának 6+ részét tették hontalanná.

1991. október 27-én Csecsenföld elnökévé választották Dzsohar Dudajev tábornokot (a Szovjet Hadsereg tábornokát), aki azonnal szuverén állammá nyilvánította a Csecsen Köztársaságot. Ezzel nem csak a Szovjetunió, de Oroszország felbomlása is elindult. Borisz Jelcin orosz elnök azonnal rendkívüli állapotot hirdetett ki a köztársaságban, s elindult az erőszak spirálja a Kaukázus területén.

December 8-án Belorusszia, Oroszország, Ukrajna elnökei hivatalos megállapodást kötöttek a Szovjetunió megszüntetéséről. A Belavezsai Megállapodás (a belorusz-lengyel határ mentén, arra az esetre, ha menekülniük kellene az aláíróknak) egyfajta szláv együttműködés lehetőségét teremtette meg. December 12-én Oroszország is kimondta függetlenségét a Szovjetuniótól. Ezzel a formálisan még létező szovjet főváros és a központi szovjet intézmények „idegen állam területén találták magukat”.

December 21-én 10 volt tagköztársaság, valamint Üzbegisztán, mely a végén egyedül maradt a Szovjetunió, képviselői (Észtország, Grúzia, Lettország, Litvánia mivel nem tartották magukat már semmilyen módon a Szovjetunió részének távol maradtak) kimondták a Szovjetunió megszűnését, s megállapodtak abban, hogy a Szovjetunió nemzetközi jogutódja Oroszország marad.

December 25-én Mihail Gorbacsov a Szovjetunió első és egyben utolsó elnöke hivatalosan bejelentette lemondását. A szovjet parlament december 26-án feloszlatta önmagát, s 1991. december 31-i hatállyal kimondta a Szovjetunió megszűnését.

Tanulságos a folyamat a „geojurisprudenz” és a „legal geography” szemszögéből nézve is. A központ – tagállam, a centrum – periféria, a többség – kisebbség viszonya ellentmondásosan és korántsem egyetlen elv mentén formálódott.

A „törvények harca” kifejezés az 1989-es évtől kezdve honosodott meg a szovjet politikai gyakorlatban. Az alapvető kérdéssé az vált, hogy a szövetségi törvények feltétlenül és egyértelműen elsőbbséget és felsőbbbséget képesek-e a tagállami törvényekkel szemben, s

mi a teendő abban az esetben, ha a tagállam nem hajlandó visszavonni a központi szervek által törvénytelennek tekintett vagy nyilvánított saját aktusát. 1991 januárjától Litvániával bontakozott ki először élesen a törvények harca. Gorbacsov azt követelte a Litván Legfelsőbb Tanácstól, hogy állítsák helyre a Szovjetunió alkotmányát a tagköztársaságban, s helyezzen hatályon kívül minden, azzal ellentétes köztársasági törvényt.

A volt Szovjetunióban nem bontakozott ki valódi törekvés a tekintetben, hogy Oroszország „megőrizze” valamilyen formában a volt Szovjetunió teljes örökségét. Oroszország a Szovjetunió kizárólagos örököse maradt a köztársaságok megállapodása alapján, de az orosz vezetés nem tekintette olyan értéknek a Szovjetuniót, hogy megőrzése bármilyen formában hozadékkal járt volna számára. Jugoszlávia e tekintetben más értelmet kapott.

3.2 A tagköztársaságok „lázdása” Jugoszláviában

A gazdasági válság az 1980-as évek elejétől kezdve fokozódó mértékben fejtette ki hatását a jugoszláv társadalomra. A vendégmunkások átutalásai és az idegenforgalom egy ideig még a felszínen tartották az állami költségvetést, korlátozták az életszínvonal csökkenést. A kiéleződő gazdasági, társadalmi, etnikai, területi feszültségek egyre inkább megjelentek a szövetségi politika szintjén, valamint a tagköztársaságok közötti kapcsolatokban is.

A föderáció „felülről” kezdett látványosan bomlani. 1990. január 20-án megkezdődött a Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) 14. (rendkívüli) kongresszusa, melyen alapvető érdekkülönbségek és érdekellentétek jelentek meg a köztársasági kommunista pártok, illetve pártvezetők között. A kongresszus a szlovén delegáció távozása miatt félbeszakadt, az alapvető vitakérdés a föderáció átalakítása konföderációvá volt. A JKSZ a kongresszus határozatában lehetővé tette a többpártrendszer kialakulását.

A május 26-án folytatódó kongresszus betetőzte a kudarcot. Nem jelentek meg a kongresszuson Horvátország, Szlovénia és Macedónia megválasztott küldöttei. A Jugoszláv Kommunista Szövetsége így az átalakulás kezdetén megbukott, felszámolta önmagát. A korábbi kommunista pártok új néven kezdték meg a politikai átalakulás küzdelmeit.

Azt is mondhatjuk, hogy a jugoszláv állampárt (JKSZ) és a szocializmus előbb bukott meg, mint a föderatív állam. Ugyanakkor ennek természetes módon messzire ható következményei voltak az államra vonatkozóan is.

1991. január 17-én tárgyalások kezdődtek Belgrádban a föderáció működéséről, átalakításának lehetőségeiről. A szerbek kitarították a föderáció erősítése mellett, a horvátok és a szlovének a konföderáció irányába kívánták a fennálló, de alig működő rendszert fejleszteni. A bosnyákok és a macedónok az Európai Gazdasági Közösség mintájára képzelték el a gazdasági, politikai kapcsolatok építését.

Május 15-én Szerbia megtagadta azt, hogy képviselője átadja a horvát Stipe Mesicnek a soros elnöki tisztséget. Ez alkotmányellenes volt, s ezzel a Jugoszláv Államelnökség szinte teljesen működésképtelenné vált. Ezzel a JKSZ után megszűnt a korábbi politikai-állami struktúra másik fontos eleme is.

A konföderáció irányába elsősorban a szlovének és a horvátok kívántak haladni, úgy érvelve, hogy ezen a módon – ha más tartalommal is –, de együtt tartható Jugoszlávia. A többpárti választásokon az ellenzéki-konzervatív erők erősödtek meg több jugoszláv tagköztársaságban. Az új politikai erők új módon kezdték feszegetni a föderáció és az állami egység kérdését. Horvátországban és Szlovéniában fokozatosan a hivatalos nagypolitika szintjén erősödött meg a Jugoszláviából való kiválás célja.

1991. május 5-én Macedónia államfője bejelentette, hogy ha Horvátország és Szlovénia kiválik Jugoszláviából, akkor azt országa is követni fogja.

1991. május 26-án vége szakadt a Jugoszlávia jövőjéről szóló többfordulós tárgyalásoknak, miután Szerbia elvetette a föderáció laza konföderációvá történő átalakítására vonatkozó javaslatokat.

Június 25-én Horvátország és Szlovénia kikiáltotta függetlenségét. A 10 napos szlovéniai háborút a július 8-i brioni megállapodás zárta le, melynek keretében három hónapos moratóriumban állapodtak meg. A moratórium lejártá után a horvátok és a szlovének ismét kikiáltották az országaik függetlenségét.

Horvátország, Szlovénia, majd Macedónia kiválásával a korábbi Jugoszlávia lényegében megszűnt. Ugyanakkor a szerbek érdekeltek voltak „Jugoszlávia” fenntartásában. 1991. október 3-án már csak olyan (jugoszláv) szövetségi elnökség alakult, melyben Szerbia, Montenegró valamint a két szerbiai tartomány, Koszovó és a Vajdaság vett részt. December 20-án lemondott Ante Markovics jugoszláv kormányfő, ezzel elismerte, hogy a korábbi Jugoszlávia megszűnt létezni. Akkor pedig nincs szükség szövetségi kormányra sem már.

1992. április 23-án a szerb és a montenegrói parlament elfogadta egy új Jugoszlávia, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) alkotmányát, melyet végül is a szövetségi parlament április 27-én jóváhagyott. Az új délszláv államszövetség egyértelműen a „rég” Jugoszlávia jogutódjának tekintette magát. Ez annak a lehetőségét is magában hordta, hogy fenntartson területi igényeket a függetlenné vált államokra vonatkozóan.

3.3 Cseh és Szlovák Szocialista Köztársaság: „bársonyos” rendszerösszeomlás majd békés szétválás

Ha a gazdaság oldaláról közelítjük meg a rendszerváltozások folyamatát, akkor azt kell mondanunk, hogy a gazdasági nehézségek talán a legkisebb súllyal voltak jelen a folyamatokban a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban. (Sör és virsli folyamatosan kapható volt az üzletekben.) Csehszlovákia államadóssága minimális volt, hiszen 1968 után szinte kiszorult a nemzetközi pénzügyi piacokról, s a konzervatív kommunista vezetés nem támogatta az eladósodás révén finanszírozott növekedést, az életszínvonal javulást.

Csehszlovákia az utolsó népszámlás szerint (15,2 millió fő) nemzetiségi összetételét illetően döntően szláv lakosságú államnak volt tekinthető. A csehek tették ki az összlakosság nagyobb részét (64,1%), a szlovákok képezték a másik nagy közösséget (30,6%). Együttesen az ország lakosságának 94,7%-át képezték. (Az ukrán, orosz, lengyel szláv kisebbség nem jelentett nagy tömeget.) A legnagyobb kisebbséget a magyarok képezték 3,8%-al.

Állampolitikai szempontból ez az alaptagozódás azt jelentette, hogy a két nagy államalkotó és föderációk képező közösség érdekei, egymáshoz való viszonya döntötte el alapvetően a folyamatokat. A két nagy közösség között nem generálódtak jelentős etnikai-nemzetiségi jellegű konfliktusok, de a területi érdekek lényegi elemként jelentek meg.

1989. január 15-én tüntetést rendeztek a prágai Vencel-téren. A tüntetések hat napig tartottak, s mintegy 800 embert tartóztatott le a rendőrség. A tüntetés szervezőjeként számon tartott Vaclav Havel író kilenc hónapos börtönbüntetésre ítélt.

Augusztus 21-én, a szovjet beavatkozás 21. évfordulóján több ezer ember tüntetett Prágába, de a tüntetést a rendőrség szétverte, s több száz tüntetőt tartóztatott le. Októberben újabb tömegtüntetésekre került sor. November 17-én Prágában a tömegtüntetések új fordulatot vettek, mintegy öt ezer ember tüntetett, változásokat, reformokat, majd egyre inkább rendszerváltást követelve. November 22-én benyújtotta lemondását a teljes párt- és állami vezetés. „Prágában öt nap alatt bukott meg a kommunizmus” hirdették az újságok vezércikké. November 24-én már 750 ezer ember ünnepet a Vencel-téren.

A változások egyik meghatározó következménye az lett, hogy november 29-én törölték a csehszlovák alkotmányból a CSKP vezető szerepére vonatkozó paragrafust.

December 10-én Gusztáv Husak lemondott a szövetségi államelnöki posztjáról, ezzel lényegében a legfelső szinten bekövetkezett a teljes személycsere.

A szocialista gazdasági, társadalmi, politikai rendszer gyors összeomlása, majd a tárgyalásos lezárása új feltételeket teremtett a belső politikai fejlődés számára. 1992. decemberére már világossá vált, hogy mind a cseh, mind pedig a szlovák politikai elit érdekelt a föderáció szétválásában, a két független köztársaság létrehozásában. 1993. január 1-sejétől a szétválási folyamat békésen, nagyobb konfliktusok nélkül, „aprómunkával” ment végbe.

4. Összegzés

A három szocialista föderáció felbomlásának meghatározó, alapvető tartalma a szocialista társadalmi, gazdasági, politikai berendezkedés kudarca. A szocializmus bukása magával hozta a pártállami struktúrák minden elemének a felszámolását, köztük az államberendezkedés föderatív rendszerének a felszámolását is.

A folyamatokban lényegi elemet képezett az etnikai és a területi érdekek nyílt megjelenése, a nacionalizmushoz való visszatérés az internacionalista kudarc után.

Az utódállamok többsége az unitárius államberendezkedést választotta, Oroszország a maga döntéséből, Bosznia és Hercegovina a nemzetközi közösség döntése következtében maradt meg a föderatív berendezkedés mellett.

Magyarország szempontjából az átalakulás minden esetben bizonytalanságokat és lényegi változásokat hozott. Különösen a volt Jugoszlávia összeomlásának a következményei és az elhúzódó délszláv válság volt negatív jellegű hatásokkal az ország gazdaságára, mozgáslehetőségeire.